

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl/Year: 6, Sayı/Number: 22,

Mart/March 2020, s./p. 183-193

Geliş/Submitted: 05.02.2020

Kabul/Accepted : 17.03.2020

Yayın/Published: 25.03.2020

DOI Number:

[10.29228/kesit.41634](https://doi.org/10.29228/kesit.41634)

Araştırma Makalesi

Dr. Öğr. Üyesi Hüsna KOTAN

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8391-6561>

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

husna@atauni.edu.tr

FERHENG-İ TÜRKÎ-İ ÇAĞATÂ-Î BE FÂRSÎ

Öz

15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletleri tarafından kullanılan Çağatay Türkçesi beş yüz yıllık süreç boyunca büyük şair ve yazarların yetiştiği bir dönemdir. Bunlar arasında en dikkat çeken isim Ali Şîr Nevâyî'dir. Nevâyî eserleriyle sadece yaşadığı döneme değil daha sonraki yüzyıllara da damga vurmuş biridir. O hem sözlü hem de yazılı edebiyatta adından söz ettirmiş, henüz hayatta iken hakkında pek çok kitap yazılmış hatta eserlerinin anlaşılması amacı ile lügatler tertip edilmiştir. Bunlardan bazıları Bedâyi'ül-lugat, Senglâh, Hulâsa-i Abbâsî, Fazlu'llah Han Luğati, Et-Tamga-yı Nâsırî'dir. Bu sözlükler dışında Nevâyî'nin eserleri için yazılmış bir lügat daha bulunmaktadır. Bu sözlük Ferheng-i Türkî-i Çağatâ-î be Fârsî'dir. Çalışmamızda Ferheng-i Türkî-i Çağatâ-î be Fârsî adlı eserin ismi ve müellifi, hakkında bilgi verilecek eserin mukaddime, ana sözlük kısmı ve hatime bölümü örnekler eşliğinde dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Sözlük, Nadr 'Alî, Luğat-ı Çağatay.

FERHENG-İ TÜRKÎ-İ ÇAĞATÂ-Î BE FÂRSÎ

Abstract

The period from the beginning of the fifteenth century to the beginning of the twentieth century is a period where great poets and writers who used the Chagatai Turkish used by the East Turkestan and Central Asian Turkish states grew up. Ali Şîr Nevâyî is very significant one of them. Nevâyî is a name that marked not only

the period he lived in, but also the later centuries. He has an important place in both oral and written literature, so many books have been written about him while he is still alive, and dictionaries were written to understand his works. Some of them are *Bedâyi'ül-lugat*, *Senglâh*, *Hulâsa-i Abbâsî*, *Fazlu'llâh Han Luğati*, *Et-Tamga-yı Nâsırî*. Apart from these dictionaries, there is another dictionary written for Nevâyî's works. This dictionary is *Ferheng-i Türkî-i Çağatâ-i be Fârsî*. In this study, the information about its name and author will be given and the main dictionary part of the work and the epilogue part will be examined through examples.

Keywords: Dictionary, Nedr 'Alî, Luğat-ı Çağatay

GİRİŞ

İnsanların kabileler, boylar ve milletler halinde yaşamaları, birbirlerinden farklılaşmaları ve toplumların varlıkları kendi kültür, gelenek, görenek ve yaşam biçimine göre adlandırmaları sonucunda değişik dünya dilleri ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde bu dilleri konuşan insanlar birbirleriyle iletişim kuramamış bundan dolayı yabancı bir dil öğrenme ihtiyacı doğmuştur. Bu durum neticesinde ise sözlükler hazırlanmaya başlanmıştır.

Sözlüklerin meydana getirilmesinin maksadı tabii ki yalnızca yabancı bir dil öğrenimi gayesiyle, yabancı dildeki kelimelerin karşılıklarını ana dilde göstermek değildir. Bir dilin sahip olduğu söz varlığını ortaya koymak; dilin söz varlığını oluşturan kelimelerin tarihî gelişimlerini tespit edip göstermek; bazı uzmanlık alanlarıyla ilgili terimleri açıklamak, halk dilinde yaygın olarak kullanılan atasözü ve deyimlerin anlamlarını vermek; sanatçıların, bazı şair ve yazarların kullandıkları kelimeler ile bazı metinlerde geçen söz varlığını açıklamak gibi çeşitli etkenler de sözlüklerin hazırlanmasına vesile olmaktadır.

Bu etkenler dâhilinde pek çok iki hatta üç dilli sözlükler hazırlanmıştır. Zira yüzyıllar boyunca çeşitli coğrafyalarda devletler kuran gerek batı gerekse doğu topraklarına egemen olan Türklerin hâkim oldukları bölgelerde Türk yöneticilere, bilginlere ve şairlere duyulan saygı ve ilgi ile Türk dili büyük bir önem görmüş; Türkçe öğrenilmeye çalışılmış bu vesile ile de çok sayıda sözlük kaleme alınmıştır. Özellikle İran, Azerbaycan, Hindistan ve diğer pek çok sahada Türkçe ve lehçelerinin öğretilmesi için Türkçe - Farsça sözlüklerin yazıldığı görülmektedir.

İran ve Hindistan bölgesinde Türkçe - Farsça yazılan sözlükler incelendiğinde bunların Çağatay Türkçesinin öğrenilmesi ve öğretilmesi; Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış şiir, edebî ve ilmî eserlerin okunup anlaşılması amacıyla hazırlandığı görülmektedir.

Çağatay Türkçesi olarak adlandırılan, XV. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın başlarına kadar Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletleri tarafından kullanılan edebî bir dilin en büyük temsilcisi Ali Şîr Nevâyî'dir. O, manzum ve mensur eserleriyle yalnızca Çağatay edebiyatının değil bütün Türk edebiyatının önde gelen simalarındandır. Eserleri Türkistan'dan başka Azeri ve Anadolu sahasında da büyük bir rağbet görmüş Osmanlı şairleri onu üstat olarak tanımış ve şiirlerine çeşitli nazireler yazmışlardır.

Nevâyî ile Çağatayca olarak adlandırılan yazılı edebiyat dili âdetâ özdeşleşmiş, bu dönemde hazırlanan sözlükler genel olarak Nevâyî'yi anlamak için yazılmış onun eserlerinden yola çıkılarak birçok sözlük hazırlanmıştır (Kara, 2011: s. 6) Bu lügatlerde genellikle Nevâyî'nin eserlerinde yer alan kelime ve deyimlere yer verilmiş, bunlar Nevâyî'nin eserlerinden hareketle açıklanmaya çalışılmıştır. Nevâyî için yazılan bazı sözlükler şöyledir:

Bedâyi'ül-lugat: Safevîlerin son hükümdarı Sultan Hüseyin b. Süleyman'ın emri üzerine 1705 yılında Tali-i İmanî-i Heratî tarafından yazılan Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. Yaklaşık olarak 1000 sözcükten ve kurallardan oluşmaktadır. Eserde Çağatay dönemi şairlerinin şiirlerinden örnekler verilmiştir.

Senglâh: Temürlü hükümdarı Nâdir Şah'ın baş kâtibi ve tarihçisi Mirza Mehdi Han Esterabâdî tarafından 1172-1173 yılları arasında yazılmış Çağatayca-Türkçe bir sözlüktür. Bünyesinde yaklaşık 6000 kadar sözcük bulunan eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci kısım giriş bölümüdür ve Mebânî'l-lugat adını taşımaktadır. Burada Çağatay Türkçesi'nin dil bilgisi ve yazılış özellikleri yer almaktadır. İkinci bölüm asıl sözlük kısmıdır. Üçüncü bölümde ise Nevâyî'nin 12 manzum eserinde ve özellikle de Mahbûbu'l-Kulûb'da geçen Arapça ve Farsça sözcüklerle deyimlere yer verilmiştir.

Çağatay döneminin en önemli sözlüğü olarak kabul edilen Senglâh'ın yazılış amacı Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin dil ve anlatım açısından anlaşılmasıdır. Senglâh yazarı Mirza Mehdi eserin girişinde Nevâyî'ye karşı duyduğu hayranlığı belirterek ilk gençlik yıllarından beri Nevâyî'nin eserlerini okumaktan büyük zevk aldığını ifade eder. Bütün arzusunun şairi anlamak olduğunu söyleyen Mirza Mehdi araştırmaları sonucunda şairin dilinin inceliklerine iyice nüfuz etmek istediğini belirtir.

Mehdi, mevcut Nevâyî sözlüklerinin yetersizliğini gördüğünü hatta; bu eseri ele alırken Nevâyî'nin eserlerindeki kelimelerin anlamlarının iyi anlaşılması, eserleri okuyan kişilerce iyi algılanabilmesi ve bizzat çok sevdiği Ali Şîr Nevâyî'nin şiirlerini doğru anlayabilmeyi amaçladığını dile getirir. (Eckman, 1957: 37-40).

Hulâsa-i Abbâsî: Muhammed Hoyi tarafından yazılmış Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. 13 sayfalık ön söz ve 560 sayfalık sözlük bölümünden oluşur. *Senglâh*'ın özeti olan bu sözlükte yer alan bazı maddeler örneklerle verilmiştir.

Fazlu'llâh Han Lugati: Hindistan'da yazılmış Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. Üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda isimler, ikinci kısımda fiiller, üçüncü kısımda sayı, hayvan, bitki vb. kelimeler yer almaktadır.

Et-Tamga-yı Nâsirî: Şeyh Muhammed Sâlih-i İsfahanî tarafından yazılan Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. Bu eser, giriş ve sözlük kısımlarından oluşmaktadır.

Der Beyân-ı Istilâhât-ı Emlahu'suarâ Mevlânâ Nevâyî: Ali Şîr Nevâyî'nin eserleri için yazılmış başka bir sözlük de *Der Beyân-ı Istilâhât-ı Emlahu'suarâ Mevlânâ Nevâyî* dir. Farsça madde başlarının Çağatayca olarak açıklandığı bu eser 17 varaktan oluşan küçük bir sözlüktür.

635 kelimenin yer alışı bu sözlükte karşılıklar hemen kelimelerin altına not edilmiştir. Karşılıklar kısaca açıklanmış bazıları kelimeler ise boş bırakılmıştır (Özkan, 1996: 198-243).

Bu sözlükler dışında Nevâyî'nin eserleri için yazılmış bir lügat daha bulunmaktadır. Bu eser çalışmamıza da konu olan *Ferheng-i Türkî-i Çağatâî-be Fârsî*'dir.

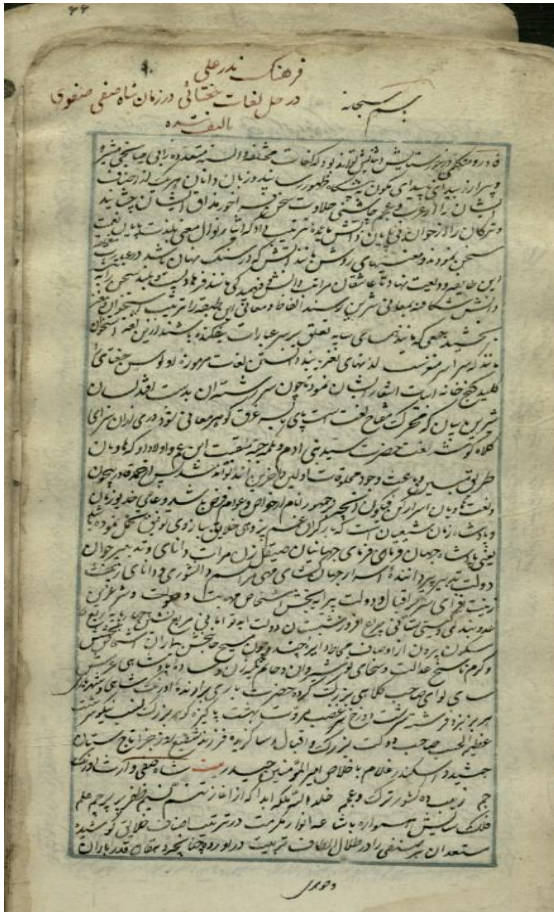
Ferheng-i Türkî-i Çağatâî-be Fârsî

Sözlüğün adı:

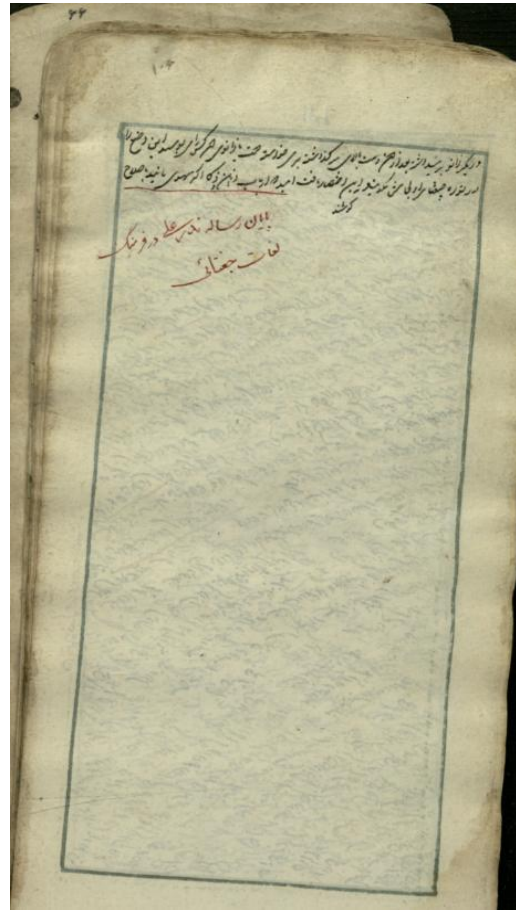
Safevi Türk imparatoru Şâh Şâfi I. Sâm Mîrzâ'nın emriyle 17. yüzyılda hazırlanmış Çağatayca – Farsça bir sözlüktür. Eserin ismi bazı kaynaklarda *Luğat-ı Çağatay* (Rahimi, 2018: s. 76) bazı kaynaklarda *Ferheng-i Çağatâyî* (Derâbitî, 2011: 909; Takî Dânişpeju, 1340/1921: 3309) bazılarında ise *Ferheng-i Türkî-i Çağatâî-be Fârsî* (Öz, 2016: 309; Eminoğlu, 2010: 41) şeklindedir.

Eserin ismi sözlüğün Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi nüshasının ilk sayfasında kırmızı mürekkep ile yazılmış başlıkta şöyle geçmektedir: "Ferheng-i Nedr 'Alî der hall-ı luğât-ı Çağatâyî der zaman-ı Şâh Şâfi telîf şode". Aynı nüshanın son sayfası ise yine kırmızı mürekkeple yazılmış "pâyân-ı risâle-i Nedr 'Alî der ferheng-i luğat-ı Çağatâyî" ibaresiyle sonlandırılmış ve eser ismi hem başlıkta hem de son sayfada bu şekilde zikredilmiştir. Nüshanın ilk ve son sayfaları şu şekildedir:

Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi nüshası ilk sayfası:

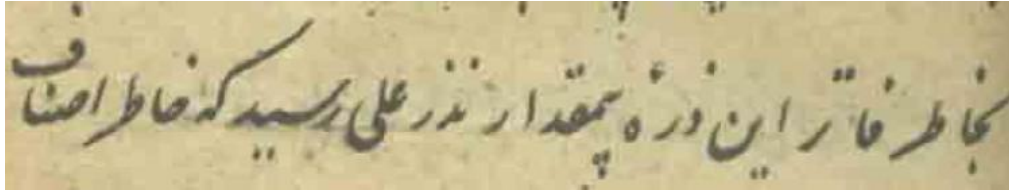
Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi nüshası son sayfası:

Sözlüğün müellifi:

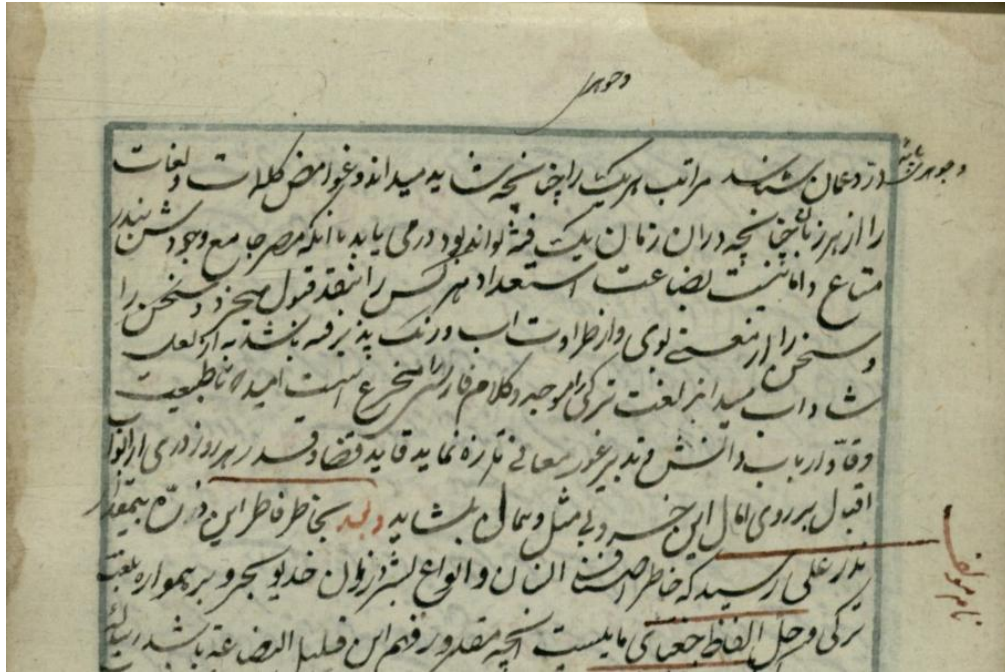
Ferheng-i Türkî-i Çağatâ-i be Fârsî, Nedr 'Alî tarafından kaleme alınmıştır. *Senglâh*'a kaynaklık eden bu eserin müellifi Nedr 'Alî'nin ismi *Senglâh* yazarı Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî tarafından sözlükte Heratlı Tâli', Ferâgî ve Mîrzâ 'Abdu'l-Celîl Naşîrî gibi sözlük yazarları arasında zikredilmiştir (Rahimi, 2018: s. 76). Müellifin ismi *Ferheng-i Türkî-i Çağatâ-i be Fârsî* nüshalarında ise farklı anılmaktadır. Örneğin *Luğat-ı Çağatay*'ın Tahran Meclis Kütüphanesi nüshası mukaddime kısmında müellifin adı Nezir 'Alî şeklinde şöyle geçmektedir:

Tahran Meclis Kütüphanesi nüshası:

2b/7 be-ğâtır-ı fâtır-ı în zerre-i b3i-mikdâr Nezir 'Alî resîd ki ħâtır-ı ešnâf-ı....

Eserin Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi nüshasının başlık kısmında müellifin ismi Nedr 'Alî olarak zikredilmesine karşın aynı nüshanın 1b sayfası sekizinci satırında Nezir 'Alî yazının üzeri kırmızı mürekkeple çizilerek sayfa kenarına yine kırmızı mürekkeple "nam-ı müellif" diye not düşülmüştür:

1b/8 Nezir-i 'Alî resîd ki ħâtır-ı ešnâf-ı insân ve enva'-ı beşer der zemân-ı ħıdîv-i bahr ü ber hem-vâre be-lüğat-ı Türkî

Kaynaklarda ise müellifin ismi Nedr 'Alî şeklindedir: *Ferheng-i Çağatâyi / lüğat / Türkî, Fârsî, Nedr 'Alî* (Derâbitî, 2011: 909), *Ferheng-i Çağatâyi ez Nedr 'Alî* (Takî Dânişpeju, 1340/1921: 3309)

Kaynaklardaki bilgilerden, eserin Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi nüshasında

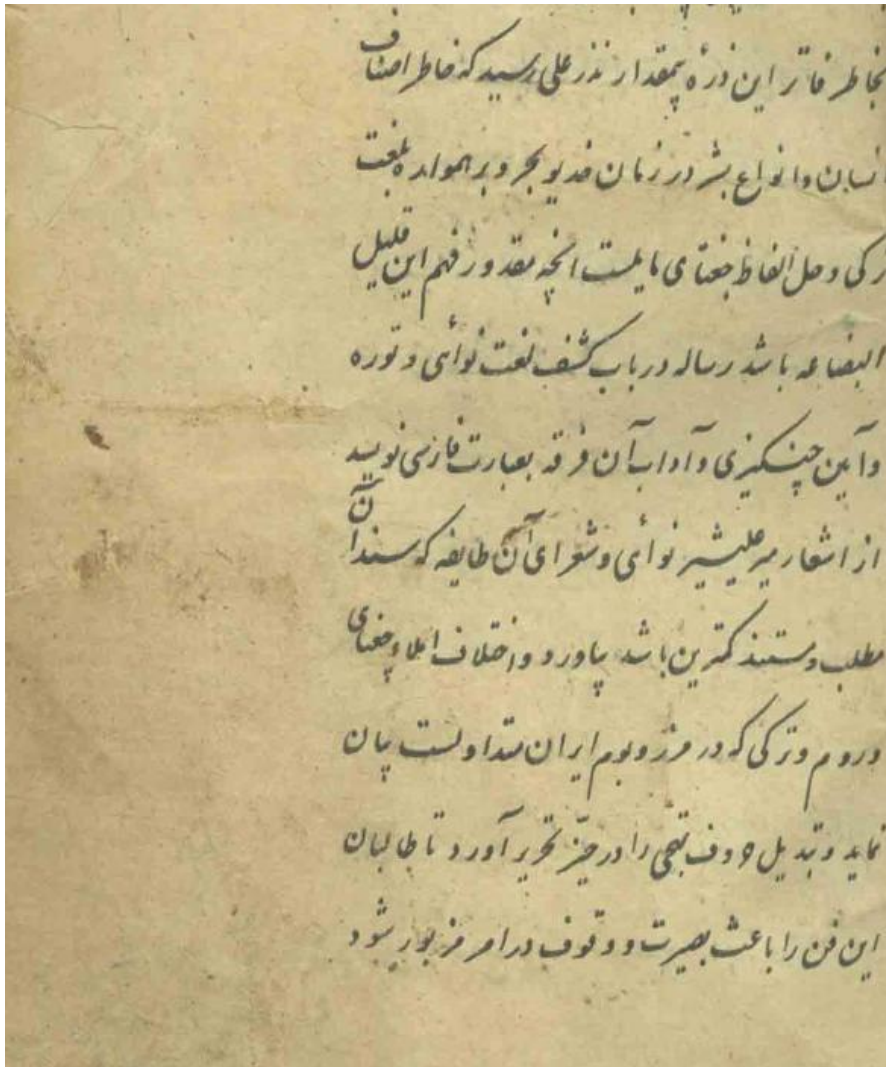
bulunan başlıkta ve aynı nüshanın sonunda yer alan ibarede müellifin isminin Nedr 'Alî şeklinde geçmesinden ve diğer nüshalarda da müellifin adının bu şekilde kullanılmasından dolayı ismin Nedr 'Alî olduğunu kabul etmek yerinde olacaktır.

Sözlüğün yazılış amacı:

Çağatayca-Farsça olarak yazılan bu sözlük, dönemin diğer sözlüklerinde olduğu gibi, Ali Şîr Nevâyî' nin eserlerinin anlaşılması amacı üzere hazırlanmıştır. Bu nedenle sözlük Nevâyî' nin eserlerinden derlenmiştir.

Sözlüğün hatime kısmında Türklerin bazı gelenek ve göreneklerinden bahsedilmektedir. Bu durumdan ve mukaddime kısmında verilen bilgilerden hareketle eserin yalnızca Ali Şîr Nevâyî' nin anlaşılması üzerine yazılmadığını aynı zamanda Cengiz Han'ın töre ve geleneklerini de anlamak ve öğrenmek üzere kaleme alındığını göstermektedir:

Tahran Meclis Kütüphanesi nüshası:

[2b] ⁽⁷⁾ be-ĥâtır-ı fâtır-ı îñ zerre-i bî-mikdâr Neẓr 'Alî resîd ki ĥâtır-ı eṣnâf-ı ⁽⁸⁾ insân ve enva'-ı beşer der zemân-ı ĥıdîv-i bahr ü ber hem-vâre be-lügat-ı ⁽⁹⁾ Türkî ĥall-i elfâz-ı Çağatây mâyl est ançe maḳdûr-ı fehm-i îñ ḳalilü'l-bıdâ'a ⁽¹⁰⁾ bâşed risâle der bâb-ı keşf-i lügat-ı Nevâyî

ve töre ve ⁽¹¹⁾ âyin-i Çengizî ve âdâb-ı ân fırka be-‘ibâret-i Fârisî nivîsed ⁽¹²⁾ ez-eş‘âr-ı Mîr Alî Şîr Nevâyî ve şu‘ara-yı ân tâife ki senedân-ı ⁽¹³⁾ ma‘leb ve müstenid-i kemterîn bâşed be-yâvered ve ihtilâf-i imlâ-i Çağatây ⁽¹⁴⁾ u Rûm ve Türkî ki der merzûbûm-ı İrân mütedâvil est beyân ⁽¹⁵⁾ nümâyed ve tebdîl-i hurûf-ı tehecci râ der hayyiz-i tahrîr âvered tâ tâlibân-ı ⁽¹⁶⁾ in fenn râ bâ‘is-i başîret ve vukûf der emr-i mezbûr şevd.

Sözlüğün düzeni ve yapısı:

Luğat-ı Çağatay bir mukaddime, üç fasıldan oluşan bir sözlük bölümü ve bir hatimeden meydana gelmektedir.

Mukaddime: [1a] [Kâdir ve mütekellimî der hûr-i sitâyîş ü şenâyîş tevâned bûd ki lügât-i muhtelif vü elsine-[i] müte‘addide ra bi-meyâsenci müşîr ü debîr erz-i bî-dâyı na-peydâyî mükevven be-pişgâh-i zuhûr resânîd ü zebân-ı dânan-i her yek ez ešnâf-ı îşân râ ez Arab u ‘Acem çâşnî-i halâvet-i suhan-ı ferâhor-ı mezâk-ı îşân çeşânîd ve türkân hân-ı bî-pâyân-ı zâteş mâ‘ide tertîb dâd ki îşâr-ı nevâl-ı ma‘nî-yi bülendet pâyân ni‘met-i suhan]¹ ⁽¹⁰⁾ be-nümûdend ü ma‘nûhâ-yi rûşen mânend-i âteş ki der seng-i nihân ⁽¹¹⁾ bâşed der ‘ibâret-i muğlağa-i in tâ‘ife vedî‘at-ı nihâd tâ ‘âşıkân ⁽¹²⁾ merâtib-i dâniş ü fehmiğegi mânend-i Ferhâd pest ü bülend-i suhan râ ⁽¹³⁾ be-dâniş şikâfte be-me‘ânî-yi şîrîn resend. Elfâz ü me‘ânî in ⁽¹⁴⁾ tabağa râ tertîb-i ustûh an ve magz bahşîd cem‘i ki mânend-i [humây-sâye] ⁽¹⁵⁾ ta‘alluk-ı serbeser ‘ibâret mî efkende bâşend ezîn lügat ustûh an mânend ⁽¹⁶⁾ ki serâser magz [e]st. Şeklinde başlamaktadır.

Bu kısımda yazar, Arap veya Acem türünden her bir bilginin dili olduğunu, bu dilin de bir söz varlığına sahip olduğunu anlatarak başlangıç yapar. Diller içerisinde Türkçenin derin manalara sahip olduğunu ve bu manalara ulaşılması gerektiğini belirtir. Çağatay ulusunun gizli lüğatini anlamak için onların şiirlerinin beyitlerinin hazinesinin kilidini açmak gerektiğini bu lüğatin de hazineyi açan bir anahtar olduğunu ifade eder.

Daha sonra Hz. Âdem peygamber ve onun tüm evlatlarını öven yazar Allah u Teâlâ’ya hamt ve sena ettikten sonra Ali Şîr Nevâyî ve bazı diğer Çağatay dönemi şairlerinden söz ederek sözlüğü Çağatay Türkçesi’nin, Ali Şîr Nevâyî’nin eserlerinin; Cengiz Han’ın töre ve ayinlerinin anlaşılması üzere yazdığını belirtir.

Mukaddime kısmında ayrıca Türkçenin ses özellikleri, heceleme ve harflerin değişimi hakkında bilgi verilerek Türkçede bazı seslerin birbirinin yerine kullanıldığından bahsedilmiştir. Bu seslerden hangisinin Çağatay Türkçesinde hangilerinin ise Anadolu ve İran halkı tarafından kullanıldığı örneklerle açıklanmıştır.

Örneğin: الف (elif), یا (yâ) ve ه (hâ) birbirinin yerine kullanılabilen harflerdir. الف (elif) ve یا (yâ)’nın birbirinin yerine kullanıldığı örnekler şöyledir: اوز (üz) ve یوز (yüz) kelimeleri ki yüz sözcüğü sayı manasında da kullanılmaktadır. Bunlardan ال (elif) ve ه (hâ)’nın birbirinin yerine kullanıldığı da görülmektedir. Bu durumu örneklemek için بولسه (bolsa) veya بولسا (bolsa), چکسه (çıkşa) veya چکسا (çıkşa) sözcükleri gösterilebilir. یا (ya) ve ه (hâ)’nın birbirinin yerine kullanıldığı örnek ise نه (ne) veya نی (nî) şeklindedir. Bu kelimelerden اوز (üz), بولسا (bolsa) ve نی (nî) Çağatay Türkçesinde یوز (yüz), بولسه (bolsa) ve نه (ne) ise Anadolu ve İran halkı tarafından

¹ Örnek alıntılmalarda eserin Tahran Meclis Kütüphanesi nüshasından faydalanılmıştır. Eserin bu nüshasının baştan eksik olan ilk satırları diğer nüshalar yardımıyla tamamlanmıştır.

kullanılmaktadır.

Asıl sözlük bölümü üç fasıldan oluşmaktadır:

Faṣl-ı evvel: **[5a]** ⁽¹³⁾ der beyân-ı elfâzî ki me'âni-yi müşterek dâṣte bâṣed ⁽¹⁴⁾ tetebbu' in râ tetetbu' ân lâzım est elfâz-ı müşterek nîz ânçe ⁽¹⁵⁾ koncâyış in risâle bûd numûdârî zâhir sâḥt çonânçe şeklinde başlayan bu bölümde Çağatayca ve Farsçada kullanılan ortak kelimelere yer verilmiştir. Sözcükler madde başı olarak Çağatayca verilmiş anlamları Farsça açıklanmıştır. Kelimelerin birinci, ikinci ve hatta varsa üçüncü anlamları ses özelliklerine değinilerek açıklanmış bunların geçtiği örnek beyitler Ali Şîr Nevâyî'den veya Haydar Tilbe'den alıntılanmıştır. Örneğin:

[5b] ⁽¹³⁾ ok: meşhur est be-ma'na tîr ve diger be-ma'nâ nakd âmede ⁽¹⁴⁾ çonânçe derîn beyt-i Nevâyî:

[Fâ'îlâtün / Fâ'îlâtün / Fâ'îlâtün / Fâ'îlün]

Kûyuñ ok ister Nevâyî ⁽¹⁵⁾ nesye² cennet ehl-i zühd

Munça ok bolur tefâvüt ⁽¹⁶⁾ 'âlim ü câhil ara³

Ve diger be-ma'nâ revân ve zûd bâṣed **[6a]** ⁽¹⁾ çonânçe derîn beyt-i Nevâyî:

[Mef'ûlü / Fâ'îlâtü / Mefâ'îlü / Fâ'îlün]

Mey tut ki câm-ı devridin ⁽²⁾ ok taptılar 'ilaç

Cem'î ki çarḥ devrni nezzâre kıldılar

⁽³⁾ Diger be-ma'nâ hemân nîz âmede **Nevâyî:**

[Fâ'îlâtün / Fâ'îlâtün / Fâ'îlâtün / Fâ'îlün]

Tâ tirik min 'ışk ⁽⁴⁾ ḥarfîdür tilümde iy refîk

Olsam anı ok mezârum ⁽⁵⁾ taşığa merkûm kııl

Faṣl-ı düvvîm: **[7a]** ⁽¹⁾ Elfaẓî ki be-cihet-i âşînâyî der lügât-ı ⁽²⁾ ulus-ı Çağatây tâ tâlib râ fâyide baḥşed be-düstûr-i ⁽³⁾ nişâb der-silk-i tahrîr keşid çonânçe şeklinde başlamaktadır. Bu kısımda Çağataycarın öğrenilmesi için gerekli olan kelimeler yer almaktadır.

Faṣl-ı düvvîmde temel kelimelere yer verilmiştir. Önce akraba isimleri sonra organ daha sonra ise hayvan isimleri gibi Çağataycada yer alan temel sözcükler açıklanmıştır. Bu bölümdeki kelimeler herhangi bir şekilde örneklenmemiştir. Nevâyî'den ya da başka bir şairden alıntılama yapılmamıştır. Yalnızca madde başı Çağatayca olarak verilen bu temel sözcüklerin Farsça açıklamaları yapılmıştır. Örneğin:

² Yazmada "nesi" şeklindedir.

³ Krş.:

Meskeniñ ister Nevâyî nesye cennet ehl-i zühd

Munça oğ bolgay tefâvüt 'âlim ü câhil ara

Alî Şîr Nevâyî, Bedâyi'ü'l-Vasat, üçüncü dîvân, Haz.: Kaya Türkay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 16.

[7a] ⁽³⁾ ağa: birâder-i bozorg ... ⁽⁵⁾ abağa: amû tağay: hâlû ⁽⁶⁾ uluğ: pir...

[7a] ... ⁽¹³⁾ eñek: zenaḥdân yügrek: ciger mañla: ⁽¹⁴⁾ pişânî bût: rân tiz: zânû kögsük: sîne

[7b] ... ⁽²⁾ irke ve cürke ve cakır ve kanat: ⁽³⁾ enva'-ı bat râ mî-gûyend ...

Faṣl-ı sıvvîm: Asıl sözlük bölümünün bu kısmı [7b] ⁽¹⁶⁾ der lügat-i ki be-terfîb-i tehecci der âb u âb âverde şeklinde başlamaktadır. Bu kısım yirmi baptan oluşmaktadır. Faṣl-ı sıvvîmde yer alan baplar şöyledir:

Babü'l-elif: a, e, è, ı, i, o, ö, u ve ü ile başlayan kelimelere bu bapta yer verilmiştir:

[8a] ⁽⁴⁾ ... açun: ⁽⁵⁾ be-ma' nâ dünyâ est

Babü'l-bâ: b ve p ile başlayan bazı kelimelere burada yer verilmiştir:

[17a] ⁽³⁾ ... bâd: be-ma' nâ zûd

Babü'l-tâ: t ile başlayan kelimeler bu bapta yer almaktadır:

[20a] ⁽⁶⁾ tamuğ: dûzaḥ bâşed...

Babü'l-cîm: c ve ç ile başlayan kelimeler burada bulunmaktadır:

[26b] ⁽⁵⁾ cücük: be-ma' nâ şîrîn bâşed...

Babü'l-ḥâ: ḥ ile başlayan az sayıdaki sözcüğe bu bapta yer verilmiştir:

[29b] ⁽⁶⁾ ḥobla: çakmâk ateş zenne...

Babü'l-dâl: d ile başlayan kelimeler bu bapta yer almaktadır:

[29b] ⁽¹²⁾ delâl: nâz...

Babü'l-râ: r ile başlayan az sayıdaki sözcük bu bapta bulunur:

[30b] ⁽¹⁴⁾ rest: be-ma' nâ muḥkim bâşed...

Babü'l-zâ: z ile başlayan sözcükler burada yer almaktadır:

[30b] ⁽¹⁴⁾ zili: gilîm u kâliçe râ mî-gûyend...

Babü'l-sîn: s ile başlayan kelimelere bu bapta yer verilmiştir:

[31b] ⁽¹⁾ sasığ: bûy-i bed bâşed...

Babü'l-şîn: ş ile başlayan sözcükler burada bulunmaktadır:

[35a] ⁽¹⁵⁾ şıgavul: mihmân-dâr bâşed...

Babü'l-tâ: ð ile başlayan iki kelimeye burada yer verilmiştir:

[35b] ⁽⁶⁾ tağay: hâlû bâşed...

Babü'l-ğayın: ğ ile başlayan bazı sözcükler burada yer almaktadır:

[35b] ⁽¹³⁾ ğıriv: nî râst ki türkân kâmuş mî-gûyend...

Babü'l-fâ: f ile başlayan üç sözcüğe yer verilmiştir:

[36a] ⁽⁶⁾ felses: be-ma' nâ süst est...

Babü'l-kâf: k ile başlayan kelimelere bu bapta yer verilmiştir:

[36a] ⁽¹⁰⁾ **kâan**: bâ Fârsî müşterek est be-ma' nâ hâkân ve hân bâşed...

Babü'l-kef: k ile başlayan kelimeler ise burada yer almaktadır:

[40b] ⁽⁵⁾ **ketûn**: kabâ-yı kirbâs bâşed...

Babü'l-lâm: l ile başlayan üç sözcüğe bu bapta yer verilmiştir:

[43b] ⁽⁴⁾ **la**: be-ma' nâ hayf bâşed...

Babü'l-m'im: m ile başlayan kelimeler bu bapta bulunmaktadır:

[44b] ⁽¹⁾ **m'irek**: be-ma' n'a hâl ve 'aded-i hezâr bâşed...

Babü'l-nûn: n ile başlayan sözcükler bu kısımda bulunmaktadır:

[44b] ⁽⁴⁾ **nâçû**: çûb nâz u bâşed...

Babü'l-hâ: h ile başlayan az sayıdaki sözcüğe burada yer verilmiştir:

[45b] ⁽¹⁴⁾ **havu**: be-ma' nâ belî bâşed...

Babü'l-yâ: y ile başlayan sözcükler bu bapta yer alır:

[46b] ⁽¹¹⁾ **yan**: be-ma' nâ taraf bâşed...

Bu baplarda yer alan Çağatayca kelimelerin Farsça açıklamaları yapıldıktan sonra hemen hemen her sözcük Ali Şîr Nevâyî' den, Haydar Tilbe'den veya Luţfî' den alıntılanan beyitlerle sözcükler örneklenmektedir.

Hâtıme: [50a] ⁽⁴⁾ der töre vü âyîn-i Çağatây ⁽⁵⁾ ki lâbûd est tetebbu'in râ istimâ' ânâ der ba'dı ebyât-ı meselâ... şeklinde başlayan bu kısımda Çağatay Türklerine ait töre ve gelenekler verilerek bunlar gerek Ali Şîr Nevâyî' den alıntılanan gerekse başka şiirlerle örneklenmektedir.

SONUÇ

Safevi Türk imparatoru Şâh Şâfî I. Sâm Mîrzâ'nın emriyle 17. yüzyılda İran'da yazılmış, Çağatay Türkçesi – Farsça bir sözlük olan eserin ismi *Ferheng-i Türkî-i Çağatâ-i be Fârsî* veya *Luğat-ı Çağatay*'dir. Nedr 'Alî tarafından kaleme alınan bu eserin yazılış amacı Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerini anlamak ve Çağatay Türklerine ait töre ve ayinleri anlatmaktır.

Mukaddime kısmında Çağatay Türkçesine ait gramer bilgilerinin bulunması, içerisinde Çağataycaya ait birçok sözcüğü barındırması ile itibariyle eser, hem dönemin ses ve şekil özellikleri hem de sözcük dağarcığı hakkında bilgi edinmemizi sağlayan önemli bir kaynaktır.

Türk dilinin önemli dil yadigârlarından biri olan *Senglâh*'ın da yazılmasına da kaynaklık etmiş olan bu sözlük üzerine karşılaştırmalı bir çalışma yapılmıştır. Yakında yayınlanacak olan bu çalışmada ile sözlüğünün tamamının karşılaştırmalı metin neşri ve dil özellikleri tüm yönleriyle ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

Alî Şîr Nevâyî. (2002). *Bedâyi'ü'l-Vasat, üçüncü divân*, Haz. Kaya Türkay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Devellioğlu, Ferit. (2002). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Eckman, Janos. (1957). "Mirza Mehdi'nin "Senglâh" Adlı Çağatayca Sözlüğü" VIII. *Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 37-40.
- Ed-Derâbitî, Mustafa. (2011). *El-Fihrisü'l-Muvahhid lil-Mahîûtâtî'l-Îrâniyyeti*. İran: Kütâbhâne-yi Milliye Cumhuri İslâmî.
- Eminoğlu, Emin. (2010). *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*. Sivas: Asitan Yayıncılık.
- Kanar, Mehmet. (2000). *Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Deniz Kitabevi.
- Kara, Funda. (2011). *Zebân-ı Türkî (Kêlür-nâme)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Kargı Ölmez, Zuhâl. (1998). "Çağatayca Sözlükler". *Kebikeç*, S. 6, 137-144.
- Münzevî, Ahmed. (1350/1971). *Nüşahâ: Fihrist-i Nüşahâ-yi Hatt-i Fârsî*, C. III. Tahran.
- Öz, Yusuf. (2016). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, Fatma. (1996). "Nevayi Eserleri İçin Yazılmış Bir Lûgat Der Beyân-ı Istilâhât-ı Emlahu 'şuarâ Mevlânâ Nevâyî". *Bilig* 1, Bahar, 198-243.
- Rahimi, Farhad. (2017). "İran Kütüphanelerinde Bulunan Çağatay Türkçesi Sözlükleri". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 6/4, 2067-2079.
- Rahimi, Farhad. (2018). "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 7/1, 69-104.
- Takî Dânişpeju, Muhammed. (1340/1921). *Fihrist Kitâbhâne-yi Merkez-i Dânişgâh Tahran*. C. XIII. Çâphâne-i Dânişgâh.
- Ünlü, Suat. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.